

Релігія у тоталітарному минулому: репортаж з семінару і міркування на тему

Володимир ВОЛКОВСЬКИЙ
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна

ORCID: 0000-0002-4674-3956

Східноєвропейський інститут теології розпочав цикл богословських методологічних семінарів під загальною назвою «Публічна теологія у контексті подолання тоталітарного минулого». Мета семінарів – аналіз досвіду тоталітарного та колоніального минулого у Східній та Центральній Європі, вивчення його наслідків для сучасних суспільно-політичних процесів у регіоні та пошук контурів публічної теології, здатної сприяти деконструкції тоталітарного і посттоталітарного досвіду, а також побудови стійких демократичних структур.

10 травня відбувся перший семінар на тему «Тоталітарне минуле: особливості Східної та Центральної Європи. Політичні, соціальні та церковні аспекти», який був присвячений стратегіям існування Церков і релігійних спільнот в тоталітарних державах.

Дуже дивно, коли справді цікаві події, що збирають дійсно першокласних спікерів, експертів, проходять без розголосу і навіть є досить непопулярними, попри масову реєстрацію. Це можна сказати про цикл методологічних семінарів Східноєвропейського інституту теології під загальною назвою «Публічна теологія у контексті подолання тоталітарного минулого». Втім, тоталітарне – це не «минуле», воно, на жаль, теперішнє, і питання лише в тому, чи буде воно майбутнім.

На першому семінарі учасники зосереджувалися не лише на досвіді СРСР, але й Румунії та Югославії. Організатори зібрали сильних дослідників як з України, так і з Фінляндії, Румунії та Британії. Семінар був розділений на три секції, іноземна – про долю різних церков, українська – про долю церков в СРСР і філософська, з лекцією про тоталітаризм як явище.

Румунія

В першій секції йшлося про способи існування християнських церков у Югославії та Румунії. Загалом, більше говорилося про долю протестантських громад – і з огляду на конфесійну схильність інституту, і з огляду на інтереси дослідників.

Румунську історію представив Теофіл Станчу, перекладач, редактор книг і директор видавництва *Desceni.eu*, викладач у Східноєвропейському біблійному коледжі (Орадя, Румунія), член координаційної ради Осієцького докторського колоквиуму.

Після короткого історичного огляду румунського християнства і РумПЦ, Теофіл Станчу поділився дослідженням про євангельських християн, власне баптистів, в Румунії. Щоб не переказувати усю доволі цікаву доповідь, підсумуємо лише, що доля баптистів в Румунії була нелегкою ще до комуністичного режиму – як за часів Королівства, так і за часів Залізної Гвардії, так і в часи Антонеску і Чаушеску. Тривалий час баптистів не визнавали як офіційну релігійну організацію («асоціацію»). Лише в 1933 вони отримали часткове, а в 1946 повне визнання. П'ятидесятники так і не були визнані за дорадянської румунської влади. Комуністична влада намагалася поставити релігійні організації під контроль, і відповідно створювала централізовані релігійні організації «під одним дахом».

Словами лектора, «важкі часи» перейшли у «схід темного сонця», коли комуністична влада застосовувала різні підходи для приборкання і контролю над релігією. Греко-католицька церква була повністю ліквідована. Румунська православна церква отримала лояльного прокомуністичного патріарха і активно колаборувала з режимом, а опозиція була ліквідована. Євангельські церкви переслідувалися, натомість баптистські церкви були об'єднані в одну організацію, підконтрольну владі. Зрештою, п'ятидесятники отримали визнання і держава навіть дозволила заснувати інститут у Бухаресті.

Отже, ставлення до церков відрізнялося – від відвертого переслідування до стратегії контролю та централізації (меншість православних навчальних закладів, та неопротестантські конфедерації були створені як централізовані мережі контролю) і до виключення релігії з публічного простору і дискурсу. Так само церкви займали різні позиції – співпраця, повна підтримка, підкорення чи відхід у підпілля, відверта опозиція. Варто пам'ятати, що румунський режим був відмінним від радянського – він поєднував маоїзм та неосталінізм, специфічного власного виробництва. Це був своєрідний румунський націонал-комунізм.

Та попри хвилі арештів та сірі часи 1980-х, релігійні спільноти чинили спротив. Лектор згадував Велике Відродження з м. Орадя (1972–1974), візит Біллі Грема у 1985, листи протесту християнських лідерів, виступи румунських емігрантів в Конгресі США.

Але сучасна румунська церква і загалом релігійні спільноти перебувають у доволі скрутній ситуації з питанням: «що робити з тоталітарним минулим і як його осмислювати?». З одного боку існує романтичний ореол мучеників і героїв, а з іншого – при владі у релігійних спільнотах часто побачиш тих, хто співпрацював з режимом. Православна церква забороняє доступ до архівів румунських служб безпеки. Як пізнати, хто є хто? І які висновки з цього зробити?

Як розмежувати героїв віри і політичну опозицію (наприклад, священників, що належали до Залізної гвардії)? Зрештою, хто, як і коли має право судити інших? Піддати все забуттю? Це дуже проблематично – адже постають питання про те,

як після цього свідчити християнську істину в суспільстві та як суспільство може довіряти співучасникам терору?

Югославія

Цю тему, але вже з югославської перспективи, продовжив Андрей Буковац-Міміца – докторант Гельсінського університету, викладач історії церкви в Центрі протестантської теології Маттіаса Флаціуса Іллірійського Загребського університету.

Почавши із загального історичного контексту, насамперед хорватської частини колишньої Югославії, Андрей Міміца розповів про досвід протестантських церков, що були визнані Королівством Югославія в 1930, а також етнічних словацьких і німецьких церков Аугсбурзького визнання. Аналізуючи югославський закон 1953 про юридичний статус релігійних спільнот і його застосування, доповідач показав способи спротиву, які, хоч і відрізнялися від румунських, все ж були у чомусь схожі на них. Режим Тіто відрізнявся від інших комуністичних режимів порівнянною «м'якістю», особливо щодо релігійних організацій, але намагався так чи інакше їх поставити під контроль типовими тоталітарними методами.

Підпільна греко-католицька Церква в СРСР

В другій секції під назвою «Досвід підпільного християнства у тоталітарних державах та його вплив на сучасні церкви» виступали вже українські спікери, які присвятили свої доповіді питанням долі християнських церков в СРСР. Ця доля не була ані простою, ані легкою. Три доповідачі розглянули три конфесії – православу, греко-католицьку і протестантську (баптистську).

Найпростішою була ситуація УГКЦ – про що розповів кандидат історичних наук, старший викладач кафедри церковної історії Українського Католицького Університету о. Тарас Бублик – вона була просто заборонена і знищена. Сам інститут історії церкви УКУ містить понад 2000 інтерв'ю зі священниками підпільної УГКЦ. О. Тарас переказав цю трагічну історію – від Костельника до виходу з підпілля. Серед стратегій можна було виділити дві – уникнення і мімікрування. Підпільна церква намагалася зберегти понад усе свою ієрархію, зокрема призначаючи таємних єпископів. Активну роль відіграли миряни, які часто брали на себе удар тоталітарної системи, захищаючи священників. Утім, більшість духовних лідерів, що входили до УГКЦ в 1946, пішли на компроміс з РПЦ і СРСР, чого можна було очікувати.

О. Тарас відзначив, що історія підпілля досі впливає на дискусії всередині УГКЦ щодо власної ідентичності.

Православна церква в СРСР

Для порівняння, в Православній церкві ситуація була дещо іншою, про що розповів Сергій Шумило – український історик і релігієзнавець, культурний і

громадський діяч, журналіст, кандидат історичних наук, директор Міжнародного інституту афонської спадщини, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, а також запрошений науковий дослідник кафедри історії, релігії та теології Ексетерського університету (Велика Британія).

Сергій Шумило звернувся до цієї теми, спираючись не лише на дослідження, але й на власний досвід спілкування з учасниками подій, з Катакомбної православної церкви. Перу Шумила належить книга на цю тему «В катакомбах. Православное подполье в СССР».

Існує стереотипне уявлення, через монополію РПЦ МП, що Православна церква масово пішла на компроміс. Тому існує міф про природжену сервільність, підлеглість державі православної церкви. Але історія православного опору показує, що це далеко не так. Доповідач розкрив історію цього спротиву і боротьби, тож я лише підсумую.

Більшість в РПЦ категорично виступала проти радянської влади. На Соборі 1917 перемогла саме та «партія», яка вже впродовж останніх царських десятиліть лобювала незалежність Церкви і огиду до цезарепапизму. Щоб зламати перший рівень оборони, радянській владі довелося створити «обновленський рух», дочекатися смерті патр. Тихона, потім терором змусити митр. Сергія (Страгородського) підписати «Декларацію про лояльність до радянської влади» (1927). Але це не допомогло. Тому тотальні репресії почалися проти всіх, хто непоминав митр. Сергія як предстоятеля, і зрештою, все закінчилося тим, що в 1943 Сталін мусив з нуля будувати сучасний Московський патріархат. Різні деномінації, що відмовилися співпрацювати з режимом, були піддані найлютішому терору. Стратегія СРСР завжди спиралася на створення підконтрольної маріонеткової централізованої структури і знищення еліт (ієрархії) непідконтрольних. Як наслідок, більшість «непоминаючих» втратили свою ієрархію і вже потім мусили її відновлювати через інші ПЦ (такі як РПЦЗ).

Утім — можна прокоментувати Шумила — протестні групи російського православ'я, попри їхній протест проти тоталітарного режиму, були і є надзвичайно традиціоналістськими та антиєкуменічними. Попри те, що вони пережили девальвацію офіційних «канонічних» статусів, вони досі культивують здебільшого традиціоналістичний підхід. Тому виникає питання щодо них — чого там більше, традиціоналізму чи власне православ'я? Замість того, щоб усвідомити хибність певних моментів еклезіології, вони продовжили ізолюватися.

Варто зауважити, що у Сергія Шумила дуже багато публікацій на цю тему, тому дискусія може розвиватися.

Євангельські християни-баптисти в СРСР

Ситуація у баптистів, про яких розповіла Олена Панич — доцент кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка — була явно відмінною. Не маючи сакраментальної ієрархії, баптисти були менш залежними від хіротонічної структури. Тим не менш, політика СРСР — Панич говорила

насамперед про 1950–1980-ї – так само спиралася на принцип створення контрольованої централізованої парасолькової єдиної структури і жорсткі репресії проти всіх, хто до неї не увійшов. Пізньорадянська держава визнавала, що віряни є як факт, але намагалася зробити все, щоб релігійні організації не розвивалися, а молоде покоління виховувалося в дусі «наукового атеїзму». Втім пізньорадянська держава (після XX з'їзду) проголошувала, що вона стоїть на основі «соціалістичної законності», а не «революційної», зокрема, що арешт може бути лише наслідком конкретних злочинних дій, що має бути доведено в суді.

Історія баптистських церков в СРСР відзначена саме таким напруженням між офіційною Всесоюзнаю радою євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ) та створеною у 1965 Радою Церков євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ). Цьому передувала історія, коли радянська влада вимагала від офіційної ВР ЄХБ звести до мінімуму проповідь, обмежуючись лише «задоволенням релігійних потреб» вже наявних вірян, по суті забороняючи проповідь і розширення церкви. «Неслухняні» парафії каралися позбавленням офіційної реєстрації. Як наслідок, поняття реєстрації сильно девальвувалося в свідомості ЄХБ.

В 1961 була створена ініціативна група зі скликання надзвичайного всесоюзного з'їзду церкви євангельських християн-баптистів, яку очолили лідери ЄХБ Геннадій Крючков та Олексій Прокоф'єв. Хоча формально їхня вимога нічим не суперечила навіть радянському законодавству, вона викликала жорсткі репресії. Внутрішньоцерковна опозиція стрімко перетворилася на церковний розкол (створення двох паралельних структур) і політичне дисидентство.

Стратегії опору були «класичними»: петиції, скарги, демонстрація в Москві в 1965, збір матеріалів про переслідування вірян (порушення прав і ув'язнення), звернення до міжнародних організацій. Пізніше була створена розгалужена мережа підпільного книгодрукування, а також Рада родичів в'язнів ЄХБ як правозахисна організація.

Олена Панич розповіла про видатних особистостей з історії баптистського опору: Лідію Говорун, Лідію Вінс, Георгія Вінс та Йосипа Бондаренка. Георгій Вінс був депортований з СРСР, інші лідери зазнали переслідувань, але баптистські церкви руху РЦ ЄХБ продовжували множитися. Лекторка відзначила, що баптисти поводитися в суді дуже гідно, посилаючись на права людини, праці Леніна, Біблію, протестували проти самого законодавства. Їхній самозахист був обґрунтований як теологічно, так і політично. Саме тоді була сформована позиція, яка, за словами лекторки, досі популярна серед українських ЄХБ, яку можна переказати так: «всяка влада від Бога, але не всяка влада Божа, бо Бог поставляє владу, для того, щоб вірні могли жити праведним життям, і якщо влада не виконує цю функцію, то немає підстав коритися такій владі».

Однак більшість була завжди схильна до колаборації, бо опір – справа небагатьох. До того ж саме ВР ЄХБ скористалася результатами праці ініціативного руху більше, ніж самі «ініціатори». Влада пішла на поступки, але відносно «лояльних» баптистів – дозволила скасування конфліктних документів, тощо.

Ситуація репресій і відмов у реєстрації спричинила той факт, що частина церков, особливо українських, в 70-х роках фактично відокремилися і створила рух автономних зареєстрованих церков (зараз очолює С. М. Шаптала, син тодішнього очільника ВР ЄХБ).

Варто відзначити, що щодо баптистів не можна було застосувати «національний фактор» як у православних чи греко-католиків. Рух ЄХБ був від початку всесоюзним, загальнодержавним, де регіональні відмінності були вторинними, і це досі відображається в мові і в ідеях у колі ЄХБ. Зрештою, Олена Панич підкреслила протиставлення структури і суб'єктності (agency) – як людина може змінювати систему.

Що ж таке тоталітаризм і чи є Україна колонією?

Третю секцію очолив Тарас Лютий – український філософ і письменник, професор кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА, науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди. У своїй лекції «Особливості тоталітаризму у контексті протистояння імперії та колонії» він ніби підсумував різнопланові стратегії дії тоталітарних режимів на суспільство (і зокрема, релігію) та підвів до питання, чи можна Україну трактувати як колонію. Тут я дозволю собі коротко переказати самого Тараса Лютого і додати декілька слів від себе, оскільки це тема і моїх досліджень.

Він почав виклад з «Відкритого суспільства» Карла Поппера і «головних попередників тоталітаризму» Платона, Гегеля і Маркса. Тоталітаризм починається там, де формується закрите суспільство, де влада (держава) намагається контролювати все і вся. Але корені тоталітаризму не лише у бажанні абсолютної влади. Тоталітаризм стає можливим лише в добу Модерну. По-перше, бо технології уможливають масовий контроль. По-друге, бо саме модерна наука, модерна філософія, оперта на ідеях Просвітництва і раціоналізму, наївно вірила у всепроникність і абсолютну доступність, підконтрольність реальності. Ідея переробити все на засадах Розуму, віра в те, що ми, істоти розумні, здатні «покращити земний світ» і навіть природу людини, вела до тоталітаризму.

Образно кажучи, в тоталітарних режимах не так багато Ніцше чи Шопенгауера, як Вольтера чи Гегеля. Ця наївна віра, що людська наука здатна все пізнати і все зробити, помножена на ірраціональну волю до влади і технічну здатність її втілити (те саме «повстання мас» Ортегі-і-Гассета), вимостила шлях до тоталітаризму. Перефразовуючи слова В. Ерна, якого згадує Т. Лютий в своїй лекції, можна сказати, що далеко не факт, що «дух Канта» говорить крізь гармати Круппа (німецького виробника зброї поч. ХХ ст.), але Гегель там точно водиться.

Не дивно, що осередки «ірраціональності» – мистецтво, релігія, культура – стають одними із головних осередків опору проти тотальності і тоталітарності. Утім, суть не в (ір)раціональності, а в ставленні до природи. Тоталітарна ідеологія ігнорує природу, вона прагне нагло нею оволодіти, опанувати, перетворити

на свій копил. Скрізь, де виникає це презирство до природи в ім'я ідеї, виникає загроза тоталітаризму.

Питання тоталітаризму невідривне від питання імперіалізму і колоніалізму. Т. Лютий нагадав, що дуже багато людей не хочуть прийняти, що Україна була колонією. «Подивіться на справжні колонії!» – вигукують вони. Втім, якщо аналізувати російське ставлення до українців, воно є достоту колоніальним. Насамперед, відзначає Лютий, посилаючись на книгу В. Ерна про Сковороду, росіяни ставилися до «Малоросії», як до дикої, нецивілізованої, відсталої землі, куди вони, бачте, культуру приносять. «Велика російська культура» і «світова цивілізація» протиставлялася «селянським обрядам і забобонам», «дикому варварству, анархії і насильству». Попри нюанси 1920-х років, скрізь і завжди російському народові відводилась первинна, чільна роль, що добре прослідковується у текстах гімнів республік СРСР. Зрештою, Захід інтуїтивно розумів, що Soviets, принаймні політично, дорівнює Russians.

Тут можна лише доповнити моїми міркуваннями, які, сподіваюсь, розлого якось вийдуть англійською. Колоніальне ставлення до іншого характеризується кількома рисами. Це насамперед ставлення за колективною, спільотною ознакою. Це завжди субординація, відношення ієрархії, «вище / нижче». До того ж соціокультурна ієрархія конкурує з економічною («багатий негр – не вищий за бідного білого»). В колоніальному ставленні об'єктом дискримінації та сегрегації виступає, насамперед, колективна ідентичність. Можна виділити два типи колоніального ставлення: коли ознаку, за якою дискримінують, не можливо стерти (наприклад, колір шкіри) і можливо (мова чи етнічна ідентичність). Вочевидь, українці підпадають під другий тип – хоч, знову таки, мовна ознака була доволі міцна (Шевченкове «мабуть, батько останню корову... продав, поки вивчив московської мови»).

Анонс чи висновки?

Втім, не будемо розкривати карти.

Другий семінар про колоніалізм і Україну, на чолі з відомим майстром цих досліджень Миколою Рябчуком, відбувся вже 10 червня. Але Східноєвропейський інститут теології планує третій семінар. Тому семінари продовжуються. І очевидно, запрошує усіх зацікавлених у дискусії реєструватися на сайті Інституту.

Головне – зареєструвавшись, не забути приєднатися. Це я пишу як професійний забувака.